

**KESENIAN LENGGER ING DESA CIKAKAK KECAMATAN WANGON
KABUPATEN BANYUMAS : KAWONTENAN PURWANIPUN,
KAWONTENAN ING WANCI SAMENIKA, PROSESI PAGELARAN
SAHA PAEDAHIPUN**

**Ujang Lugito
09205244014**

Sarining Panaliten

Panaliten menika ngandharaken babagan kawontenan purwanipun, kawontenan ing wekdal samenika, *prosesi* pagelaran saha paedahipun *kesenian* Lengger ing Desa Cikakak Kecamatan Wangon Kabupaten Banyumas. Ancasing panaliten menika kangge ngandharaken babagan sejarah kawontenan *kesenian* Lengger nalika purwanipun, kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika, *prosesi* pagelaranipun saha paedah saking *kesenian* Lengger. Panaliten menika ngginakaken *metode* panaliten *kualitatif*. Asiling panaliten menika nedahaken bilih: (1) Sejarah kawontenan *kesenian* Lengger rikala purwanipun kaperang dados 5, inggih menika : (a) *kesenian* Lengger dipundadosaken sarana nyebaraken agami Islam ing tlatah Jawi, (b) *kesenian* Lengger menika asli *kesenian khas* Banyumas, (c) *kesenian* Lengger ingkang kawentar mijil saking tlatah Banjarwaru, Desa Banjarwaru, Kecamatan Nusawungu, Kabupaten Cilacap, (d) pambeksa Lengger mula bukanipun tiyang kakung, (e) *kesenian* Lengger ugi dipunwastani *kesenian* Lengger Calung utawi Calung Banyumasan jalaran dipunpendhet saking nami gamelanipun, inggih menika calung. (2) Kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika dipunperang dados 3, inggih menika : (a) paraga ingkang dados Lengger ing jaman samenika tiyang putri, boten kados jaman rumiyin ingkang dados Lenggeripun tiyang kakung, (b) piranti panyengkuyung pagelaran *kesenian* Lengger ing jaman samenika dipunsukani piranti-piranti tambahan ingkang asipat *modern*, (c) kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika sampun kirang pajeng jalaran *faktor keamanan* ingkang kirang *kondusif*. (3) *Prosesi* lampahipun pagelaran *kesenian* Lengger kaperang dados 2 *tahap*, inggih menika : (a) cecawis papan pagelaranipun, nata piranti pagelaranipun saha cecawis sesaji, (b) lampahipun pagelaran *kesenian* Lengger kaperang dados 2, inggih menika pagelaran siyang saha pagelaran dalu. (4) Paedahipun *kesenian* Lengger tumpang warga panyengkuyung saha para paraga *kesenian* Lenggeripun piyambak inggih menika (a) paedah panglipur, (b) paedah *spiritual*, (c) paedah mangun *kerukunan antar warga*, (d) paedah *ekonomi*, (e) paedah *pendidikan* saha (f) paedah *pelestari tradhisi*.

Pamijining Tembung: *kesenian, lengger, Cikakak, Wangon, Banyumas*

Abstract

The research describes about the early history, present existence, steps to perform, and function of the art of Lengger in Desa Cikakak Kecamatan Wangon Kabupaten Banyumas. The research heads into describe history of the art of

Lengger in the beginning, the existence nowadays, procession of the performance, and the function. The research used qualitative method. The results show; (1) the early history of the art of Lengger is divided into 5, that are; (a) the art of Lengger meant to propagate Islam on Java, (b) the art of Lengger originally the typical art from Banyumas, (c) the art of Lengger is known come from Banjarwaru, (d) the Lengger dancers were played by male before, (e) the art of Lengger is also called as the art of Lengger Calung or Calung Banyumasan. (2) The existence art of Lengger nowadays is divided into 3, that are; (a) the art of Lengger is played by female unlikely in advance played by male, (b) the facilities in performance is added by modern facilities, (c) the existence of the Lengger run into enthusiasts decrease caused by lack of neighborhood safety condusiveness. (3) procession of the performance is divided into 2 steps, that are; (a) place preparation, arrange the facilities and prepare the offerings, (b) the Lengger performance is divided into 2 sessions, that are day performance and night performance. (4) the function of Lengger art for society and performer Lengger art are: (a) entertainment (b) spiritual (c) build the harmony among residents (d) economical (e) education (f) conservationist tradition function

Keywords: art, Lengger, Cikakak, Wangon, Banyumas

A. PURWAKA

Ewah gingsiring jaman utawi ingkang sinebat *globalisasi* mujudaken ngrembakaning jaman ingkang andadosaken pagesanganipun tiyang sarwi *bebas*. *Bebas* wonten ing mriki ateges nampi menapa kemawon ingkang gayut kaliyan kemajengan *teknologi*, seserepanipun tiyang gesang menapa dene kamajengan ing babagan seni kabudayan. Ewah gingsiring jaman menika estunipun nggadhahi paedah ingkang sae tumrap pagesanganipun tiyang. Sinaosa makaten, ananging wonten ing perangan-perangan tartamtu, pangaribawa ewah gingsiring jaman menika ugi nggadhahi dampak ingkang kirang sae, kepara malah saged ngancam *eksistensi* jati dhirining bangsa, mliginipun ing babagan seni kabudayan. Ewahing jaman ingkang njalari mlebetipun adat kabudayan saking nagari sanes, ingkang saged dados *tantangan* tumrap *kesenian*

tradhisional ingkang wonten ing nagari Indonesia, mliginipun *kesenian* Lengger.

Ing wanci samenika pagelaran *kesenian* Lengger ing masarakat sampun awis sanget. Jalaranipun inggih menika mlebetipun *kesenian-kesenian* ngamanca ingkang ngawonaken *kesenian lokal*. Jalaran sanesipun inggih menika saking warga masarakatipun ingkang boten saged njagi *kesenianipun* piyambak. Ing wanci samenika *kesenian* Lengger dipundadosaken *ajang* kangge damel *keributan* saha pamer kadigdayan kangge *ajang* tawuran. Menika wau ingkang njalari *kesenian* Lengger menika dados ketingalipun muspra. *Kesenian* Lengger ingkang sejatosipun ngemot paedah ingkang kathah tumrap masarakat kedahipun dipunjagi, boten malah dipunrisak piyambak *kesenian* menika.

Panaliti mendhet bahan kajian panaliten babagan *kesenian*

tradhisional Jawi mliginipun kesenian Lengger menika ngengeti ing jaman samenika kesenian lokal sampun meh ical, sampun ngantos *kesenian* Lengger minangka *kesenian* tradhisional Banyumas ugi ical. *Generasi* ingkang sampun gantos ugi boten kersa nguri-uri seni kabudayan *lokal* ingkang kaanggep kina, menika ugi dados jalaran kenging menapa *kesenian* Lengger menika meh sirna. Wonten ing panaliten menika dipunfokusaken dhateng kawontenan *kesenian* Lengger nalika purwanipun, kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika, *prosesi* pagelaranipun saha paedahipun, amargi panaliti gadhah pamanggih bilih *kesenian* Lengger menika minangka salah satunggaling seni kabudayan Jawi ingkang gadhah paedah tumrap pagesangan saha gadhah paedah kangge sarana panglipur dhateng warga masarakat, sarta gadhah sejarah ingkang kathah, eman-eman sanget menawi ngantos ical kagiles jaman. Awit saking menika, perlu wonten *dokumentasi* saking *kesenian* Lengger menika kangge nambahi seserepan babagan *kesenian* Lengger saha kangge *dokumentasi kesenian* Lengger ingkang awujud seratan *ilmiah*.

B. GEGARAN TEORI

Kabudayan miturut Koentjaraningrat (1994: 9), nggadhahi teges sedaya gagasan saha karya tiyang gesang ingkang kedah dipundadosaken padatan kanthi cara dipunsinaoni, kaliyan sedaya asiling budi saha karya menika. Kabudayan menika ateges sedaya wujud pamanggih, tumindak saha asiling karya tiyang gesang, ingkang kedah dipunkulinakaken kanthi cara

nyinaoni asiling budi saha karyanipun menika. Koentjaraningrat (1994: 9), nambahaken bilih tembung “kabudayan” asalipun saking tembung Sansekerta “buddhayah”, inggih menika dhapukan saking tembung “buddhi” ingkang ateges ‘budi’ utawi ‘akal’. Pramila, kabudayan inggih menika babagan ingkang gayutipun kaliyan budi saha akal. Langkung malih, asalipun tembung “kabudayan” menika inggih dhapukan saking tembung “budi-daya”, ingkang ateges daya saking budi, daya kiat ingkang asalipun saking nalar utawi akal.

Kesenian tradhisional miturut Putra lumantar Pujiwiyana (2010: 17), inggih menika maneka warni jinising *kesenian* ingkang dipungadhahi dening masarakat tartamtu saha dipunwarisaken kanthi turun-temurun, sarta nggadhahi paedah kangge panglipur ugi nggadhahi simbul-simbul ingkang saged nedahaken jati dhirining *komunitas* kasebat. *Kesenian* menika asipat tinarbuka, tegesipun sinten kemawon saged nambahi utawi ngirangi *unsur-unsur* ingkang wonten ing salebeting seni menika, ananging ugi tetep boten kepareng medal saking ancas saha pakem *kesenian* kasebat.

Lengger miturut Santoso (2004: 21), inggih menika seni pagelaran tradhisional *khas* Banyumas ingkang dipuntindakaken dening pambeksa putri. Wonten ing pagelaranipun, pambeksa Lengger mbeksa sinambi nyekar, kanthi dipuniringi kaliyan gamelan calung. Tembung Lengger menika jarwo dhosok saking tembung ‘leng’ kaliyan ‘jengger’, ingkang ateges

'diarani leng jebule jengger'. Tegesipun saking jarwo dhosok menika inggih menika gayutipun kaliyan jaman rumiyin ingkang dados pambeksa Lengger menika tiyang kakung ingkang paesan kados dene tiyang putri. 'Leng' menika dados simbol *gender (jenis kelamin)* tiyang putri, menawi 'jengger' menika dados simbol *gender (jenis kelamin)* tiyang kakung. *Kesenian Lengger* menika lajeng ngrembaka miturut ewah gingsiring jaman. *Kesenian Lengger* ing salajengipun menika dados sarana panglipur saengga pambeksanipun utawi Lenggeripun ingkang saderengipun tiyang kakung lajeng dipungantos kaliyan tiyang putri.

C. CARA PANALITEN

Panaliten Kesenian Lengger ing Desa Cikakak Kecamatan Wangon Kabupaten Banyumas : Kawontenan Purwanipun, Kawontenan ing Wanci Samenika, *Prosesi* Pagelaran saha Paedahipun menika kalebet jinising panaliten *kualitatif*. *Setting* panaliten kesenian Lengger menika wonten ing dalemipun Bapak Ratim ing Dhusun Planjan, Desa Cikakak, Kecamatan Wangon, Kabupaten Banyumas. Wiwit cecawis papan pagelaran *kesenian Lengger* ing dinten Rebo Pon, surya kaping 16 Oktober 2013 ngantos dumugi paripurnaning pagelaran ing dinten Jemuah Kliwon, surya kaping 18 Oktober 2013 wanci tabuh 03.30 WIB. Paguyuban *kesenian Lengger "Tri Eko Budoyo"* saking Desa Danasri, Kecamatan Nusawungu, Kabupaten Cilacap ingkang *pentas* wonten ing mriku. Sasampunipun ngawontenaken *observasi partisipasi* ing pagelaran

kesenian Lengger lajeng dipunlajengaken ngawontenaken wawancara ingkang kalampahan ing sasi Desember 2013 ngantos dumugi sasi Januari 2014.

Inkang dados sumber data panaliten inggih menika *informan, Informan* ingkang dipunkajengaken inggih menika seniman saha sesepuh *kesenian Lengger*, para paraga *kesenian Lengger "Tri Eko Budoyo"*, seniman Lengger saha *pemerhati Lengger*. Caranipun ngempalaken data ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika kanthi *pengamatan berperanserta, wawancara mendalam saha dokumentasi*. *Instrumen utama* wonten ing panaliten menika inggih menika panaliti piyambak (*human instrument*), amargi panaliti ambyur langsung wonten ing lapangan minangka *perencana, pelaksana, pengumpul data, penganalisis, penafsir data*, saha pelapor asiling panaliten.

Caranipun nganalisis data inggih menika *analisis induktif* ingkang ateges *pendekatan suatu evaluasi adalah bersifat induktif, diharapkan bahwa suatu evaluator berupaya menyikapi dengan akal sehat suatu situasi tanpa mengedepankan harapan yang sudah diduga sebelumnya perihal latar belakang program* (Patton, 2006: 15). Caranipun ngesahaken data ngangge cara *triangulasi*. *Triangulasi* inggih menika *teknik pemeriksaan keabsahan data yang memanfaatkan sesuatu yang lain, di luar data itu untuk keperluan pengecekan atau sebagai pembandingan terhadap data itu* (Moleong 2007: 330). Cara *triangulasi* ingkang dipunginakaken

inggih menika *triangulasi sumber saha triangulasi metode*.

D. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

1. Kawontenan *kesenian* Lengger nalika purwanipun miturut panaliten ingkang sampun dipunlampahi inggih menika dipunperang kados makaten.

a) *Kesenian* Lengger dipundadosaken sarana nyebaraken agami Islam ing tlatah Jawi. Miturut cariyosipun, Lengger jaman rumiyin dipundadosaken sarana kangge ngundang tamu. Wonten ing mriku papan ingkang saderengipun dipundadosaken kangge pagelaran Lengger. Sasampunipun pagelaran Lengger paripurna, lajeng para pamiyarsanipun sami dipundhawuhi lenggahan, majengipun ngilen utawi majeng kiblata, lajeng wonten ing mriku jumeneng imam, bibar makaten tiyang ingkang sampun mlebet utawi ingkang wonten ing mriku dipundhawuhi ngucap kalimah syahadat. Saking kadadosan menika tiyang ingkang sampun sami ngucap kalimah syahadat menika sampun kalebet umat Islam. Papan ingkang waunipun kangge Lenggeran menika dipundadosaken langgar (*mushola*).

b) *Kesenian* Lengger miturut cariyosipun wiwit jaman rumiyin dados *kesenian* asli saking tlatah Banyumas, langkung wiyaripun tlatah ingkang kalebet ing wewengkon Karesidenan Banyumas inggih menika Kabupaten Banyumas, Kabupaten

Cilacap, Kabupaten Purbalingga, saha Kabupaten Banjarnegara. Sampun dados kapitadosanipun masarakat Banyumas bilih *kesenian* Lengger menika *kesenian* tradhisional saking Banyumas asli ingkang sampun wonten wiwit rumiyin.

c) *Kesenian* Lengger ingkang kawentar mijil saking tlatah Banjarwaru, Desa Banjarwaru, Kecamatan Nusawungu, Kabupaten Cilacap. Miturut adat naluri utawi kapitadosan saking masarakat, *kesenian* Lengger menika mula bukanipun saking tlatah Banjarwaru. Ing Desa Banjarwaru menika wonten panembahan ingkang dipunpitadosi dening para tiyang seni. Sinten kemawon ingkang saweg nggayuh wonten ing jagad *kesenian*, ugi nggayuh ing panembahan menika. Panembahan menika naminipun panembahan Depok Katilayu, ingkang dunungipun wonten ing Dhusun Karang Reja, Desa Banjarwaru.

d) Pambeksa Lengger mula bukanipun tiyang kakung. Tiyang kakung menika paesan kados tiyang putri, pramila dipunwastani "*lengger (leng jengger)*" ateges '*dikira leng jebule jengger*'. Lengger menika jarwo dhosok saking tembung '*leng*' kaliyan '*jengger*' ingkang ateges '*leng*' menika dados simbul *gender (jenis kelamin)* saking tiyang putri, saha '*jengger*' menika dados simbul *gender (jenis kelamin)* tiyang kakung.

e) *Kesenian* Lengger ugi dipunwastani *kesenian* Lengger Calung utawi *kesenian* Calung Banyumasan jalaran dipunpendhet

saking nami gamelanipun ingkang dipundamel saking pring wulung ingkang dipunwastani calung. Dipunwastani Calung Banyumasan amargi *kesenian* menika *kesenian* tradhisional ingkang asalipun saking tlatah Banyumas. Calung miturut cariyosipun saking para sesepuh jalaran calung menika dipundamel saking pring wulung ingkang ngewrat werdi ‘*nek diuncal melung*’.

2. Kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika miturut panaliten ingkang sampun dipunlampahi inggih menika dipunperang kados makaten.
 - a) Paraga ingkang dados Lengger ing jaman samenika tiyang putri. Menawi ing jaman samenika sampun boten dipunwastani leng jengger malih ananging Lengger saestu, jalaran ing jaman samenika ingkang dados Lenggeripun sampun tiyang putri saestu, sanes tiyang kakung kados dene ing jaman rumiyin.
 - b) Piranti panyengkuyung pagelaran *kesenian* Lengger ing jaman samenika dipunsukani piranti-piranti tambahan ingkang asipat *modern* kadosta *organ, gitar bass, saha drum*. Menawi *kesenian* Lengger jaman rumiyin menika piranti gamelanipun sedaya dipundamel saking pring, kejawi kendhang.
 - c) Kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika sampun kirang pajeng jalaran *faktor keamanan* ingkang kirang *kondusif*. Kawontenan ingkang kados menika ingkang njalari *kesenian* Lengger ing wanci samenika dados kirang aman,

jalaran warni sajianipun ingkang kathah-kathahipun ngedalaken sekar-sekar dhangdhut ingkang ndadosaken para pamiyarsanipun sami benter, ingkang pungkasanipun sami gelutan utawi malah *tawuran*.

3. *Prosesi* lampahipun pagelaran *kesenian* Lengger dipunperang dados mapinten-pinten perangan adicara. Adicara-adicara wonten ing pagelaran *kesenian* Lengger kasebat inggih menika cecawis saderengipun pagelaran dipunwiwiti saha lampahipun pagelaran *kesenian* Lengger kasebat. Cecawis saderengipun pagelaran *kesenian* Lengger menika awujud cecawis papan pagelaranipun, nata piranti kangge pagelaranipun saha cecawis sesaji. Wondene lampahipun pagelaran *kesenian* Lengger kasebat dipunperang dados pagelaran siyang saha pagelaran dalu. Urut-urutan lampahipun pagelaran *kesenian* Lengger menika limrahipun inggih menika : (1) gendhingan kagem para tamu, (2) beksan Gambyong Banyumasan, (3) Gambyong Srimpen utawi Gambyong Jawi, (4) Jineman Uler Kambang, (5) sekar-sekar hiburan utawi sekar-sekar pamundhutan, (6) Badhutan saha lawakan, (7) Gandrung kados Kethoprak ananging mawi *versi* Calung Banyumasan, (8) Jaran Kepangan mawi gendhing Eling-eling, saha (9) Baladewanan utawi Kokrosoan kangge Bendrongan.
4. Paedahipun *kesenian* Lengger menika tumrap warga panyengkuyung saha tumrap para paraga Lenggeripun piyambak

kaperang dados enem inggih menika paedah panglipur menika katitik saking gregetipun para warga masarakat panyengkuyung anggenipun kersa nanggap *kesenian* Lengger kangge sarana panglipur menawi saweg ngawontenaken salah satunggaling adicara. Paedah *spiritual* menika katitik saking gregetipun warga panyengkuyung ingkang taksih pitados bilih *kesenian* Lengger menika saged kangge sarana ngudhar wiraos utawi ujar kaul saha kangge wujud dedonga utawi panyuwunan dhumateng Gusti supados dipunparingi kawilujengan, katentreman saha kaberkahan ing pagesanganipun. Paedah mangun *kerukunan* masarakat saged katingal saking wontenipun pagelaran *kesenian* Lengger. menika saged kangge ningkataken pasrawungan saha pasedherekan tumrap para warga. Paedah *ekonomi* katitik saged ningkataken *ekonomi* warga masarakat saha para paraga Lengger piyambak ingkang saged pikantuk rejeki awit pajengipun *grup* Lengger ingkang dipunpandhegani menika. Paedah *pendidikan* katitik saged nyukani masarakat tontonan ugi tuntunan ingkang saged dipunpendhet ilmuniipun saking pawicantenan para paraga Lengger saha saking sekar-sekaripun ingkang ngemot pepeling, piweling saha *kritik membangun* ingkang saged kangge tuntunan anggenipun nglampahi gesang padintenan wonten ing salebeting masarakat. Wondene paedah *pelestarian* tradhisi minangka sarana kangge

nglestantunaken tradhisi tilaranipun para leluhur ingkang adi luhung.

E. DUDUTAN

Saking asiling panaliten saha pirembaganipun saged dipunpendhet dudutanipun bilih (1) Kawontenan *kesenian* Lengger rikala purwanipun menika dipunperang dados 5 miturut *periodisasi* wekdal, inggih menika : (a) *kesenian* Lengger dados sarana nyebaraken agami Islam ing tlatah Jawi, (b) *kesenian* Lengger asli *kesenian khas* Banyumas, (c) *kesenian* Lengger ingkang kawentar mijil saking tlatah Banjarwaru, (d) pambeksa Lengger rumiyin tiyang kakung, (e) *kesenian* Lengger dipunwastani *kesenian* Lengger Calung utawi Calung Banyumasan. (2) Kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika dipunperang dados 3, inggih menika : (a) paraga ingkang dados Lengger ing jaman samenika tiyang putri, (b) piranti panyengkuyung pagelaran *kesenian* Lengger ing jaman samenika dipunsukani piranti-piranti *tambahan* ingkang langkung *modern*, (c) kawontenan *kesenian* Lengger ing wanci samenika sampun kirang pajeng jalaran *faktor keamanan* ingkang kirang *kondusif*. (3) *Prosesi* pagelaran *kesenian* Lengger kaperang dados 2 *tahap*, inggih menika : (a) cecawis saderengipun pagelaran ingkang kaperang dados cecawis papan pagelaran, nata piranti pagelaran saha cecawis sesaji, (b) lampahipun pagelaran ingkang kaperang dados pagelaran siyang saha pagelaran dalu. (4) Paedahipun *kesenian* Lengger tumrap warga panyengkuyung saha tumrap para paraga Lenggeripun piyambak

kaperang dados enem inggih menika paedah panglipur, paedah *spiritual*, paedah mangun *kerukunan* masarakat, paedah *ekonomi*, paedah *pendidikan*, saha paedah *pelestarian* tradhisi.

Wontenipun *kesenian* Lengger menika saged dipundadosaken *potensi wisata* mliginipun *wisata* budaya wonten ing laladan Karesidenan Banyumas, ananging sesarengan kaliyan ewah gingsiring jaman ingkang sarwi *bebas* saha *modern* menika, wontenipun *kesenian* Lengger kasebat saged kawonan kaliyan seni-seni ingkang langkung *modern*. Kanthi kawontenan ingkang kados makaten menika, pramila perlu wontenipun upaya kangge njagi saha nglestantunaken *kesenian* tradhisional kasebat. Kanthi makaten panaliti mrayogekaken menawi *kesenian* Lengger perlu dipundamel buku saha *dokumentasi* awujud *rekaman video* ingkang mbabar saha ngandharaken kanthi cetha babagan *kesenian* Lengger wiwit sejarahipun ngantos dumugi paedahipun, ing pangajab saged dipundadosaken kangge sumbangan *data* mimbui *referensi* babagan *kesenian* Lengger Banyumasan. Kejawi saking menika ugi saged dipunginakaken kangge sarana *promosi wisata* seni budaya Banyumasan.

KAPUSTAKAN

- Koetjaraningrat. 1994. *Kebudayaan Mentalitas dan Pembangunan*. Jakarta : PT Gramedia Pustaka Utama.
- Moleong, Lexy J. 2007. *Metodologi Penelitian Kualitatif (edisi revisi)*. Bandung : PT Remaja Rosdakarya.

- Patton, Michael Quin. 2006. *Metode Evaluasi Kualitatif*. Yogyakarta : Pusaka Pelajar.
- Pujiwiyana. 2010. *Pembinaan Paguyuban Seni Tradisional*. Yogyakarta : Elmatara.
- Santoso, dkk. 2004. *Wisata dan Budaya Banyumas Jawa Tengah*. Banyumas : Dinas Pariwisata dan Kebudayaan Kabupaten Banyumas.